

ARHITECTURA RENAȘTERII TÂRZII ÎN TRANSILVANIA

1541–1720

REZUMAT

ÎNTRUDUCERE

Studiul de față a avut ca punct de plecare un text privind *Arhitectura Renașterii târzii din Transilvania*, redactat în iarna 1997–1998 și destinat unei enciclopedii care urma să sintetizeze evoluția arhitecturii pe cuprinsul Ungariei istorice. Acestui fapt i se datorează atât structura, cât și limitele sale, în sensul că prezintă doar o parte din monumentele care ar putea constitui obiectul unui asemenea demers. Ne-am oprit în general asupra acelor monumente pe care le-am studiat nemijlocit în cursul deceniilor trecute.

PREMISELE RENAȘTERII DIN TRANSILVANIA

Influența Renașterii italiene poate fi surprinsă într-un mod cu totul excepțional la nord de Alpi, în Ungaria, imediat în perioada de după 1476. Inițial, elementele renaștentiste au servit doar la reprezentarea de sine, de sorginte umanistă, a regelui Matias (1458–1490), iar iradierile acestui curent artistic în afara ambiantei curții regale de la Buda nu pot fi documentate decât ceva mai târziu, în preajma morții regelui, către 1490. În felul acesta, se fac simțite influențele Renașterii și în arhitectura Transilvaniei abia în cursul ultimului deceniu al secolului XV., la început în mod firesc, ca elemente decorative ale unor clădiri de structură gotică târzie. În atmosfera curților episcopale de la Alba Iulia și Oradea pot fi documentate edificii decorate cu detalii sculptate, arhitecturale anticizante. Aceste experiențe sunt apoi încununuate de cele mai importante monumente ale epocii, capela Lazói (1512) sau scara și capela Várdai (anterioară anului 1524) de la Alba Iulia, care materializează deja programe arhitecturale renaștentiste. Apetitul pentru decorul arhitectural, tabernacole și monumente funerare realizate în atelierele de la Buda și Strigoniu (Esztergom) devin mai consistente în preajma bătăliei de la Mohács (1526) atât în orașe, cât și în satele transilvane, marcând schimbările de gust în mediul comanditarilor locali. În aceste decenii, structurile gotice conviețuiesc cu sculpturile renaștentiste timpurii, pe cale de provincializare, ale atelierelor din centrul Ungariei. Rareori se întâlnesc piese care țin pasul cu moda italienească sau chiar cu cea central europeană contemporană. Printre primele se numără lintelul decorat cu volute al casei lui Bernardus Pictor (Cluj, 1514), iar cele din urmă pot fi ilustrate cu portalul plebanului Ioannes Klein (Cluj, 1528). O orientare asemănătoare, care de această dată indică ca model gravuri din Augsburg, poate fi surprinsă în cazul reliefurilor sarcofagului lui Iancu de Hunedoara (Alba Iulia, 1533), realizate la comanda episcopului Transilvaniei, Ioan Statileo (1528–1542). Înfrâurirea Renașterii asupra pietrarilor autohtoni este oglindită de o seamă de ancadramente ale căror profile deja renaștentiste se intersectează în colțuri, asemănător baghetelor gotice (Brâncovenești, către 1537; Cluj, 1539; Târgșeu, către 1522 ș.a.). La biserica din Târgșeu, pe lângă aceste ancadramente găsim și o consolă decorată cu o mască renaștentistă încadrată structurii gotice târzii. Frescele aceleiași biserici atestă pe de-o parte existența unui decor de tip „grünes Gewölbe” (în cor, către 1504), întâlnit atât la Hunedoara (către 1490), cât și la Daia Secuiască (ante 1526), pe de alta o reprezentare a *Ultimei judecăți*, în navă, care avusese drept model o prelucrare mai târzie a unei gravuri din Apocalipsa lui Dürer. Acestea – ca și structura elegantă, gotică târzie a bisericii – oglindesc probabil exigențele moderne ale parohilor de atunci, care erau cu toți membrii ai capitlului de la Alba Iulia.

Primele structuri arhitecturale clar renaștentiste apar odată cu începuturile principatului, către 1540. După această dată, concomitent cu piesele arhitectonice clasicizante se răspândesc și ancadramentele de inspirație grafică, caracteristice Renașterii germane. Acestea, laolaltă cu ornamentele, inspirate din motivele întrebuițate în feronerie, răspândite în ultimele decenii ale secolului, cu greu pot fi legate direct de prototipuri din Italia: modelele lor le regăsim deja și în Europa Centrală, în regiuni mult mai apropiate Transilvaniei.

Din cele arătate rezultă că nici în Transilvania nu putem vorbi de o evoluție de sorginte italienească, autonomă a Renașterii, nici de faze de stil care ar corespunde criteriilor clasice ale Renașterii mature și târzii. Prin urmare, istoria de un secol și jumătate a principatului transilvan oferă un cadru potrivit să urmărim tema

propusă începând de la apariția – spre 1540 – a fenomenelor Renașterii târzii, până la semnalarea formelor baroce în deceniul doi al secolului al XVIII-lea.

CADRUL ISTORIC

Contemporanii nu au realizat probabil la începutul toamnei anului 1541, când regina Isabela și micul Ioan Sigismund părăsiseră cetatea Buda, ocupată de turci, că asistau la nașterea unei noi formațiuni statale. Soarta Transilvaniei sub suzeranitate otomană, dar cu legături strânse și cu Imperiul Habsburgic, a fost determinată de echilibrul fragil al puternicilor ei vecini în cursul celor 150 de ani care au urmat, iar sfârșitul principatului autonom a fost consecința directă a spulberării acestui echilibru în favoarea casei de Habsburg. Principatul a moștenit regiunile estice ale regatului maghiar, la început granițele sale se extindeau până la Cașovia și pe linia Tisei. Ofensivele turcești din 1552 și 1566, soldate cu ocuparea Timișoarei, a Lipovei și a cetății Gyula, au redus teritoriile sale la comitatele transilvane, la banatul Lugoș–Caransebeș și la o parte a Partiumului – comitatele Zărandului, Bihorului și Maramureșului. Gabriel Bethlen (1613–1629) a trebuit să cedeze pentru a doua oară Lipova, reocupată în cursul războiului de cinsprezece ani. În urma campaniilor antihabsburgice din primele două faze ale războiului de treizeci de ani, Gabriel Bethlen, apoi – după 1644 – și Gheorghe Rákóczi I. (1630–1648), urmat de fiul său omonim (1648–1658), au reușit să obțină cele șapte comitate învecinate ale regatului Habsburgic. Ca o consecință directă a expediției catastrofale poloneze a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, turcii au ocupat Ineu și Oradea, împreună cu fortificațiile de graniță ale comitatelor Zărand și Bihor, iar armata regală s-a instalat din nou în cetățile Satu Mare, pentru o vreme chiar în Chioar și Cluj. Expedițiile de jaf turco-tătare din anii 1658–1661 au pus capăt definitiv avântului constructiv iradiat în cursul deceniilor anterioare de la curtea princiară, iar granițele principatului – care a suferit pierderi umane și materiale azi inestimabile – s-au stabilizat la Piatra Craiului și în Sălaj, în vreme ce Clujul, cetățile Bologa și Șimleul Silvaniei, precum și Ilia sau Deva pe cursul Mureșului deveneau cetăți de graniță. Este evident că reconstrucția, chiar într-un ritm mai lent, determinată de condițiile neprielnice, a avut loc totuși în vremea principelui Mihai Apafi I (1661–1690), dar tot atât de evident este și faptul că exigențele anilor de după 1661 nu pot fi comparate cu cele ale deceniilor precedente. Această constatare este evidentă, chiar dacă suntem conștienți de faptul că cercetările din domeniul istoriei artei nu au acordat aproape nici o importanță producției artistice a acestei epoci, în ciuda faptului că arta sa era mult mai accesibilă cercetării, atât în privința monumentelor păstrate, cât și în aceea a izvoarelor care stau la dispoziția interpretării. În urma tratatului din Blaj, în 1687 armatele regelui Ungariei au ocupat cele mai importante fortificații ale Transilvaniei, iar în 1693 stările transilvane au trebuit să accepte Diploma Leopoldină, care a pus capăt definitiv autonomiei principatului.

Regimul politic al principatului, preponderența domeniilor fiscale, la care s-au adăugat domeniile proprii, ereditare ale principilor din casa Báthory și Rákóczi, au conferit domnitorilor Transilvaniei o capacitate de acțiune relativ mai mare decât cea de care dispuneau regii Ungariei cu reședința la Praga sau Viena, preocupați îndeosebi de războaiele duse în Italia sau dincolo de granițele vestice ale Imperiului. În asemenea condiții, principatul Transilvaniei a devenit refugiul opozanților din Ungaria ai regilor din casa de Habsburg, iar curtea princiară un adevărat centru de iradiere a culturii maghiare, preponderent protestante. Totodată, mecenatul și construcțiile exigente ale curții princiare s-au impus drept modele pentru comanditarii principatului care, pe propriile construcții – datorită organizării patriarhale a șantierelor princiare –, au beneficiat de cunoștințele, experiența și talentul meșterilor acestora.

Pe lângă structura etnică și religioasă multicoloră a populației principatului, varietatea culturală a țării era determinată și de diferențierea economică și juridică a locuitorilor săi. Populația nobiliară și iobagă a comitatelor, cea a orașelor privilegiate sau locuitorii beneficiari de privilegiu ai scaunelor săsești sau secuiești, precum și refugiații de diferite condiții ale regiunilor învecinate cotoprite de turci, care se adăpostiseră în această relativă oază a păcii, deveneau – fiecare potrivit exigențelor, tradițiilor și posibilităților proprii – comanditari la diferite nivele ale artei Renașterii.

În primele decenii se manifestă artiștii aduși din Buda, ponderea și pretențiile acestora fiind sportite de tradițiile curților episcopale de la Alba Iulia și Oradea. De asemenea, în cea mai mare parte a epocii studiate este preponderentă în arhitectura principatului activitatea acelor arhitecți, „fundatores” experimentați, originari

mai ales din Nordul Italiei, care au ajuns în aceste regiuni fie indirect, ca angajați ai Consiliului de război din Viena pentru consolidarea liniei de fortificații antiotomane extinse din Adriatică până la munții Maramureșului, fie direct, la solicitarea principilor Transilvaniei. Pe baza datelor sărăcicioase de care dispunem, este evident că acești meșteri dinamici, școliți pe baza tratatelor italiene de arhitectură, au acoperit întreaga Europă Centrală, devenind astfel mijlocitori nu numai ai soluțiilor Renașterii italiene, ci, în principiu, și ai soluțiilor specifice elaborate în țările prin care au trecut.

Trebuie să consemnăm apoi influențele poloneze directe, ale căror semne le percepem încă din vremea domniei lui Ioan Sigismund (1540–1571), dar care se accentuează mai cu seamă ca urmare a domniei în Polonia a lui Ștefan Báthory (1576–1586), a veteranilor transilvăneni reînțorși din războaiele sale, precum și a noilor orientări economice ale principatului. Aceste influențe se manifestă mai ales în ceea ce privește monumentele funerare. Istoriografia noastră de artă, supraapreciind premisele și modelele italienești ale artei transilvănene, a trecut cu vederea o seamă de indicii care demonstrează alte orientări, central-europene. În lipsa monumentelor cheie, imaginea ștersă, care abia se conturează despre aceste înrâuriri, nu ar depăși o simplă impresie dacă nu am putea să o fundamentăm prin interpretarea obiectivă a relațiilor economice și culturale. Pe lângă faptul că pot fi delimitate aproape două decenii în perioada care a urmat morții lui Gabriel Bethlen, când șantierele princiare sunt conduse de meșteri „germani”, nu putem să trecem cu vederea nici defazarea stilistică tot mai accentuată dintre arta barocă a marilor centre italiene și arta de factură manieristă a Europei Centrale, unde abia în urma păcii de la Westfalia vor pătrunde primele semne ale barocului. La această defazare au contribuit și limitele impuse de diferențele confesionale. În asemenea condiții, foarte puțini dintre mecenajii transilvăneni protestanți au ajuns în Italia, față de numărul mare al celor care au peregrinat în Apusul Europei, acumulând acolo impresii profunde, determinante pentru gusturile lor. Opțiunile celorlalți, ale celor mai puțin norocoși, au fost modelate de grafica de carte, de ornamentica obiectelor uzuale și de lux din import, precum și de colecțiile de modele întrebuințate de artiștii angajați de ei. Având în vedere provincialismul, poziția periferică și izolarea relativă a Transilvaniei, suntem convingși că deseori chiar și influențele de sorginte italienească au ajuns să fie filtrate prin Cracovia, Viena sau Praga. Numai astfel putem explica eclecticismul predominant nu numai al sculpturilor, dar și a decorului arhitectural.

Lipsa modalităților italienești de articulare a fațadelor se datorește probabil influențelor arhitecților militari, în alte cazuri, poate, simplificărilor impuse de dimensiuni ale gravurilor din tratatele de arhitectură. Un rol important în acest conservatorism revine apoi breslelor: formele de profilaturi timpurii adaptate în prima jumătate a secolului al XVI-lea persistă în Transilvania de-a lungul întregii epoci, lipsesc în schimb până la instalarea barocului ancadramentele cu colțurile evazate, inventate în cinquecento. Față de Italia, unde calotele boeme apar încă din perioada Renașterii, la noi persistă bolțile semicilindrice și cele cu penetrații până în secolul al XVIII-lea, prezența calotelor boeme devenind un indiciu clar al prezenței barocului.

Deși importanți comanditari transilvăneni au avut ocazia să viziteze ansambluri baroce caracteristice în cursul secolului al XVII-lea, aceste impresii – se pare – au rămas fără urmări în arhitectura Transilvaniei.

Acceptarea noului stil nu este univocă nici atunci când, în cursul „metamorfozei Transilvaniei”, în anii de după 1711 se conturează șantierul baroc al cetății de la Alba Iulia prin contribuția meșterilor recrutați din imperiu, la construcțiile personalităților care făceau parte din gruparea aulică și catolică a elitei politice – formele baroce nu apar decât în preajma anilor 1730, și atunci împreună cu structuri sau motive renascentiste.

Nu este deci de mirare că, începând aproximativ cu formarea principatului, arta transilvăneană se caracterizează prin conviețuirea eclectică a elementelor Renașterii timpurii, consacrate de tradiție, cu forme „la modă” aparținând Renașterii mature și târzii. Prezența acestora este din când în când colorată de elemente manieriste de origine central-europeană, germană.

ARHITECTURA ORAȘELOR

Structura urbană a orașelor transilvănene s-a conturat în principiu în perioada precedentă. În cursul secolului al XVI-lea locuințele și clădirile publice sunt amplificate și adaptate cerințelor noului mod de viață, prin refaceri în stilul renașterii. Fortificațiile moștenite sunt puse în acord cu noile condiții, în majoritatea cazurilor prin articularea lor în adâncime. Orașele situate în apropierea trecătorilor Carpaților (Brașov, Sibiu și Bistrița) înfloresc datorită comerțului lor transfrontalier, pe când Clujul, Mediașul și Sighișoara devin importante

centre comerciale și meșteșugărești. Târgu Mureș, deși reușește să obțină privilegiul de oraș liber regesc în 1614, nu reușește să le ajungă din urmă. Avântul de la începutul secolului al XV-lea caracteristic Sebeșului și Orăștiei se împotmolește în urma succesivelor incursiuni turcești. Cele două reședințe episcopale, Oradea și Alba Iulia, evoluează diferit în epoca principatului: prima devine cheia sistemului de apărare a frontierei vestice, cealaltă – datorită așezării favorabile la răscrucea drumurilor care străbăteau principatul și a zestrei sale de edificii și domenii ecleziastice, care au putut fi ocupate, apoi secularizate de curte în urma Reformei – a devenit, nu fără ezitări, reședința principilor.

În evoluția aspectului arhitectural al orașelor au fost determinante construcțiile defensive. Prin amplificarea fortificațiilor proprii, Clujul, Sibiuul, Brașovul, dar și Sighișoara, Bistrița, Mediașul și Sebeșul Săsesc au devenit refugii invidiate și râvnite ale lumii ardelenice din aceste secole. Fortificațiile lor rezistau în fața incursiunilor inamice dat fiind că acestea, cum s-a întâmplat în majoritatea cazurilor, nu erau susținute de o artilerie eficientă de asediu.

Este evident că populația lor majoritară, de limbă germană și de confesiune evanghelică, orientată atât pe tărâm economic, cât și pe cel cultural către centrele germanofone central europene, a mediat și influențe ale renașterii germane.

Clujul în secolele XVI–XVII. Conturul orașului a fost determinat de fortificațiile realizate în cursul secolului al XV-lea. Acest cadru nu s-a modificat nici pe parcursul secolelor următoare, caracterizate de evoluții economice și demografice contradictorii, mai degrabă negative în ultimă analiză. Nucleul determinat de incinta fortificată a fost înconjurat de cele trei suburbii amintite de izvoare încă din veacul al XIV-lea. Apărarea mai puțin decât modestă a acestora se baza probabil pe inelul neîntrerupt al șurelor și pe barierele de la capătul străzilor. Clădirile de două sau trei încăperi, cu acoperiș în două ape, fără horn ale vedutei din 1617, în lipsa unor analogii concrete pot să fie invenția autorilor originari din Țările de Jos. Pe fundalul gravurii se conturează și cimitirul orașului din Hajongard (1584–1585), deși pentru înmormântări au fost folosite în continuare atât „porticele” bisericilor, cât și „zwinger”-urile fortificațiilor până târziu, până la reglementările din secolul al XVIII-lea. Cele mai importante dintre construcțiile publice, fortificațiile orașului au fost terminate până la începutul veacului al XVI-lea. Ulterior, izvoarele consemnează în cele mai multe cazuri lucrări de întreținere combinate cu articularea în adâncime, prin înființarea „zwinger”-urilor pe laturile cele mai vulnerabile, vestică, sudică și estică ale pătratului incintei. Aceste lucrări au continuat și după 1687, mai ales prin eforturile comandantului garnizoanei austriece, ducele Filip von Liechtenstein, și au fost relevate de Giovanni Morando Visconti după 1691. Cronologia celor mai importante adăugiri din sec. XVI–XVII. poate fi schițată actualmente numai pe baza inscripțiilor păstrate. Forma de astăzi a Turnului Croitorilor, care a căzut pradă unei explozii în 1626, se datorește reconstrucției din 1627–1629 și reproduce în linii mari forma vechiului edificiu, amintit încă din 1475. Inscripția comemorativă (1629) este opera pietrarilor Ștefan Diószegi și Ioan Molnos. Inscripții comemorative atestau totodată și refacerea podului de peste Someș, la fel cum corbi auriți și o inscripție atrăgeau atenția asupra casei privilegiate din Cetatea Veche în care a văzut lumina zilei regele Matias. În virtutea aceluiași obicei umanist, în 1606 orașul a marcat cu o placă din piatră comemorativă casa în care se născuse în 1557 principele Ștefan Bocskai. Pe baza unor descrieri putem să ne imaginăm clădirea cu etaj a primăriei orașului. Biserica parohială Sf. Mihail fusese supusă unor reparații consecutive. Capela cimiterială medievală Sf. Iacob, din vecinătatea acesteia, a fost amplificată și transformată într-o biserică hală cu trei nave a câte cinci travee. Cele două biserici alăturate au fost folosite alternativ, în funcție de „națiunea” judeului din anul respectiv, de unitarieni maghiari și sași ai orașului. Țintirul bisericii a fost înconjurat de „bolțile” închiriate de negustori, de bresle și de farmacistul orașului. Mănăstirea franciscană, părăsită în urma reformei religioase, a fost donată de către Ștefan Báthory călugărilor iezuiți, care au refăcut clădirile după 1581, folosindu-le – cu o întrerupere între 1588–1595 – până în anul 1603. Comunitatea reformată (calvină) se aduna la început în pasajul porții unei case din strada Mijlocie, apoi au reluat și au reconstruit cu ajutorul principelui Gheorghe Rákóczi I. biserica de pe strada Lupilor. Ulterior, în 1672, comunitatea tot mai numeroasă și-a mai construit o biserică din lemn în strada Ungurilor, din afara zidurilor.

Clujul de după Reformă a devenit cel mai important centru de învățământ al Transilvaniei. Pe lângă școala

unitariană care a preluat mănăstirea dominicană, iezuiții sosiți la Cluj în 1579 și-au construit o școală nouă în apropierea mănăstirii lor. Proiectele păstrate până azi ale acestui ansamblu au fost concepute sau adaptate de călugărul Fra Massimo Milanese (m. 1586). Pe locul edificiilor iezuite demolate sistematic în anii de după 1603, tot cu sprijin princiar a fost înălțat între 1651–1654 edificiul impunător al școlii calvine, după proiectele arhitectului italian Agostino Serena (m. 1654). Înfașurarea acestei clădiri este redată de o xilogravură din secolul al XVIII-lea. Poarta sa principală, păstrată, ar putea însă să dateze abia din primele decenii ale veacului al XVIII-lea.

În aspectul orașului un rol determinant l-au avut casele locuitorilor. Listele de impozite din epoca de înflorire a orașului (1593 și 1596) cuprind 1703 de proprietari – cetățeni și libertini –, capi de familie. Dacă socotim și cei 199 de jeleri (chiriași), populația orașului se cifra la aproximativ 9500 de locuitori. Orașul, având în principiu structura planimetrică de azi, se împărțea în cinci cartiere, subîmpărțite la rândul lor în vecinătăți de câte zece case.

În interiorul incintei fortificate, cu excepția Cetății Vechi, deci în partea colonizată a așezării, loturile aveau o lățime de sub 10 m, care practic determină și azi structura urbană.

În anii dinainte de 1660 orașul și-a impus privilegiul potrivit căruia nobilii nu dobândeau imobile decât renunțând la prerogativele lor, devenind plători de impozite. Probabil și din cauza unei mentalități de autolimitare, lipsesc cu desăvârșire în această epocă imobilele cu fațade ocupând mai multe parcele. În asemenea condiții, fațadele caselor nu depășesc 2+1 axe. Clădirile gotice moștenite constând din două, trei încăperi și cu fațada în două axe, au fost construite peste pivnițe boltite. Beciurile erau accesibile direct din stradă, deseori și din interiorul casei. Gârliciul dinspre stradă înlesnea mișcarea butoaielor în orașul cu o producție viticolă însemnată în epocă. Gravura lui Georg Hoefnagel reprezintă șiruri de case individualizate prin pinioane înalte, ascuțite, potrivite acoperișului învelit cu șindrilă. O formă mai complicată a aceluiași tip de acoperiș caracterizează casele comercianților din Piață, care s-au păstrat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Analogiile primului tip pot fi întâlnite și azi în satele săsești din jurul Sibiului, în vreme ce acelea mai complexe nu se mai păstrează decât la Sighișoara. Structura planimetrică a casei nu s-a schimbat față de epoca gotică. Majoritatea beciurilor sunt acoperite cu bolți semicilindrice, rareori articulate cu penetrații deasupra gurilor. Aceste bolți nu pot fi datate exact, împingerile lor laterale, ca și în cazul gangurilor de porți boltite, nu au produs probleme structurale, așa că sunt întrebuițate, dincolo de epoca noastră, până în veacul al XIX-lea, iar majoritatea ancadramentelor simple din piatră sunt încheiate în arc semicircular și „decorate” prin retezarea muchiilor, dincolo de gotic și de secolul al XVI-lea. Cel mai târziu către sfârșitul secolului al XVI-lea, majoritatea clădirilor din Piață și de la capetele străzilor învecinate fuseseră etajate. Etajele pot fi datate în funcție de bolțile pasajului porții sau de decorul arhitectural al nivelului superior. În secolul al XVII-lea, cu ocazia deselor vizite princiare, apartamentele destinate oaspeților erau configurate prin izolarea încăperilor dispuse către Piață ale unui număr de 2–3 case, legate între ele prin uși deschise temporar prin calcanele caselor învecinate.

În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea apar noi tipuri de ancadramente exigente, cum ar fi cele cu sprâncene de cornișă frânte și cele cu fronton triunghiular, paralel cu o decorație mai bogată, uneori figurativă, inspirată din gravuri. Cel mai reprezentativ monument al acestei evoluții este casa Wolphard–Kakas. O clădire gotică cu beciuri și parter constând din trei încăperi a fost transformată începând cu construcțiile ultimului pleban catolic al Clujului, fost student la Viena și Bologna, Adrian Wolphard (m. 1544), continuate cu cele ale nepotul de soră al acestuia, Ștefan, fost student în Viena și Wittenberg, renumit astrolog, jude al Clujului (m. 1586), și finalizate de moștenitorul acestuia, Ștefan Kakas (între 1590–1592), fost student la Bologna și Padova. Toți trei au contribuit pe rând la mărirea și înfrumusețarea casei, care în 1603 era considerată cel mai valoros imobil al orașului. Decorul sculptat al sălii așa-numite al zodiacului a fost inspirat din gravurile lui Ioan Honterus, tipărite la Basel în 1541 și în 1551. Comanditarul lor, Ștefan Wolphard, a inclus și blazonul regelui Matias (1458–1490) în ciclul zodiacal reprezentat pe console. Avântul constructiv – judecând pe baza monumentelor păstrate – nu a fost continuat cu aceeași exigență în secolul următor.

La *Bistrița*, între 1560 și 1563, a fost realizată fațada așa-zisei case a argintarului. Formele întâlnite acolo se datoresc atelierului lui Petrus Italus de Lugano, care a reconstruit și biserica Sf. Nicolae din oraș.

La Sibiu refacerile în stilul renașterii se grefează pe clădiri gotice. La împământarea formelor renașteriste de acolo au avut un rol important membrii familiei Haller din Nürnberg, care după 1526 și-au mutat sediul din Buda la Sibiu. Promotorul „transilvanizării” familiei a fost Petru Haller (m. 1557), care a devenit și comite al sașilor. Refacerea în stilul renașterii a casei sale după 1537 exemplifică un proces asemănător celui din Cluj.

La Alba Iulia, devenită reședința principilor, una din principalele probleme a fost lipsa apei potabile. Soluția finală după diferite încercări (Ștefan și Andrei Báthory) se datorește principelui Gabriel Bethlen (1624). Printre construcțiile publice se numără transformarea fostei mănăstiri dominicane în biserică și colegiu iezuit (1581–1588). Clădirile acestea au revenit apoi colegiului academic reformat (1622). În ultimii ani ai domniei lui Gabriel Bethlen începe construcția noului și impozantului sediu al colegiului, proiectat probabil de Giacomo Resti, inițiatorul, de altfel, și a unui proiect utopic de restructurare urbană, cunoscut numai din izvoare. O mărturie a construcțiilor exigente din acest oraș era casa Apor, o clădire cu etaj deja către sfârșitul secolului al XV-lea, reamenajată în ultimul deceniu al veacului al XVII-lea de către tezaurarul Ștefan Apor, devenită – în urma reconstrucției începute imediat după 1711 – sediul comandantului militar al Transilvaniei, primul palat baroc al principatului.

FORTIFICAȚII

Evoluția *cetăților* se leagă direct de formarea principatului și în această categorie surprindem primele soluții renașteriste pure. Cea mai importantă linie defensivă a principatului s-a conturat la granița vestică, într-o măsură direct dependentă de capacitățile de construcție ale statului, care în organizarea șantierelor publice moștenise soluții patriarhale datând încă din vremea voievodatului și dispunea numai de energiile unei populații relativ rare. În perioada 1564–1567, când Giovanni Andrea Gromo vizitase Transilvania, a remarcat trei fortificații „*alla moderna*”, adică construite în sistem italianesc, cu bastioane și platforme de artilerie: Alba Iulia, Gherla și Beclean (azi complet dispărut). La acestea se adaugă fortificațiile medievale impozante, pe alocuri modernizate ale Sibiului, soluția aplicată la Cetățuia (Schlossberg) din Brașov și extinderea bastionară a cetății episcopale din Tăuți.

Turnul semicircular, constituind nucleul Cetățuiei din Brașov (după 1520), a fost completat după 1560 cu patru turnuri mici de artilerie, care se inspirau din planul bastioanelor. Ulterior, la începutul secolului al XVII-lea, acestea au fost cuprinse într-o incintă dreptunghiulară cu patru bastioane de colț și un turn scund deasupra porții precedate de un pod mobil.

Exceptând construcțiile din Gherla, începute mai devreme, în 1538, toate celelalte fortificații se datoresc arhitecților italieni din anturajul generalului Giovanni Battista Castaldo, comandant al trupelor regale din Transilvania (1551–1553). Evoluția artileriei a impus mărirea continuă a dimensiunilor acestor bastioane „italienești vechi” și a celor mai evoluat, cu cazemate ascunse după urechi (bastionul Haller din Sibiu), de la fațadele însumând 40 m la Gherla, pînă la bastioanele care opuneau asediatorului fațete însumând 120 de m (Oradea, Gherla). Contrar opiniilor formulate de literatura de specialitate mai veche, nici bastioanele „cu urechi” nu aparțineau sistemului italianesc nou: pînă în secolul al XVII-lea nu poate fi surprinsă intenția de flancare a zonelor din fața bastioanelor vecine și lipsesc aproape cu desăvârșire lucrările de fortificații din afara incintei. În primele decenii ale istoriei principatului remarcăm tendința de a se construi peste tot fortificații italienești. Ulterior, aceste eforturi se concentrează mai ales asupra cetăților graniței vestice (Ineu, Oradea, Pocsaj – Ungaria, Săcuieni și Satu Mare).

La Gherla fortificația bastionară a fost începută din 1538 în numele regelui Ioan I. și din însărcinarea tezaurarului său, Gheorghe Martinuzzi (m. 1551), o vreme sub conducerea arhitectului regal, Domenico da Bologna. Însemnele heraldice ale comandantilor marchează cele două bastioane estice și poarta inițială a cetății. Concepția inițială a fost modificată înainte de 1564: atunci exista deja incinta exterioră fortificată cu alte bastioane, una dintre acestea fiind așezată la capătul zidului prelungit de incintă, dincolo de șanțul de apă. Concomitent, pe celelalte trei laturi ale cetății s-a construit un „zwinger” cu mici platforme de tragere în mijlocul fiecărei laturi. Lucrările de fortificații au continuat în epoca principilor din familia Báthory pînă la domnia lui Gabriel Bethlen, când arhitectul Giovanni Landi și-a marcat intervenția cu o inscripție așezată pe semibastionul porții noi. În perioada următoare se lucra la șanțul cetății, devenit între timp prea mic pentru o

apărare eficientă. Încă din vremea lui Gheorghe Martinuzzi s-a construit palatul, flancat de poarta interioară și de capelă, alipite laturii vestice a primei incinte. Fațada clădirii cu două nivele era decorată cu ferestre tripartite. Inscripțiile, detaliile porții interioare au analogii la Cluj și la Gilău. Așa-zisul palat Rákóczi a fost construit în vremea lui Gheorghe II. Rákóczi. După anul 1562, tot în sistem italianesc, au fost fortificate cetățile din Secuime ale principelui: Odorheiu și Cetățeni. Fortificarea cetății din Oradea începe în 1568, prin așezarea temelii unui bastion, iar ulterior, în vara anului 1570, se elaborează concepția planimetrică pentagonală de către Giulio Cesare Baldigara(?). Această concepție este realizată în faze consecutive prin construirea bastioanelor Ciunt (1571), Auriu (1572), Roșu (1584) și a bastionului de pământ (ante 1598, terminat în 1627). Cetățile bastionare din Săcuieni (1634), Pocsaj (Ungaria, 1638) și Ineu (1658) se datoresc construcțiilor celor doi principii Gheorghe Rákóczi, ca și modernizarea parțială a unor fortificații medievale la Deva, Chioar și Gurghiu. Reședința de la Alba Iulia a principilor este fortificată de Gabriel Bethlen cu două bastioane mari (1618–1628), modernizarea cetății fiind însă suspendată către 1630, probabil din cauza condițiilor defensive nefavorabile. Lucrările de fortificații din Făgăraș conturează în perioada 1594–1644 o cetate de reședință realizată deja după principiile sistemului italianesc nou.

BISERICILE CETĂȚI

Bisericile cetăți, păstrate în mare număr în Transilvania, constituie un gen medieval al arhitecturii defensive. Inițial au trecut prin această fază și orașele care însă ulterior au înlocuit incintele din jurul bisericii cu incinte de apărare mult mai extinse. Fortificarea bisericii sau a incinte din jurul acesteia, la limitele țințirului, este o modalitate arhaică, iar persistența unor asemenea construcții în Transilvania epocii studiate oglindește mai degrabă o stagnare a evoluției urbane, atât în cazul târgurilor săsești și secuiești, cât și în cazul celor de pe teritoriul comitatelor (Huedin, Dej, Turda, Aiud). Primul val însemnat al construcțiilor de acest gen poate fi surprins în cursul veacului al XV-lea mai ales în sudul Transilvaniei, printre comunitățile săsești direct amenințate de incursiunile turcești. În cursul secolului al XVI-lea, dar mai ales în secolul al XVII-lea acest val se extinde apoi și pe teritoriul Secuimii relativ izolate, deci mai puțin expuse incursiunilor turcești, unde atât structura economică – creșterea în preponderență a animalelor care nu încăpeau în asemenea incinte –, cât și obligativitatea participării în persoană la războaie, respectiv teama de a fi transformați în iobagi sub pretextul unor lucrări publice care puteau să fie transformate în robotă, fundamentează opoziția față de asemenea lucrări. Astfel se opun, de exemplu, chiar construcțiilor preconizate de cetățenii din Târgu Mureș, secui și ei, care hotărăsc construirea unei fortificații în urma suferințelor îndurate în anii de după 1600. Elementele formale, oglindind influența cetăților în sistem italian – planul geometric regulat, turnuri de apărare amintind bastioanele romboidale –, sunt relativ mai rare în bisericile cetăți săsești din sud, decât în Secuime, unde în secolul al XVII-lea se construiesc sub influența directă a șantierelor princiare cetățile de la Ilieni, Aita Mare și Arcuș. Un caz aparte îl constituie incinta poligonală de o simetrie curioasă, „stelată” și prevăzută cu turnulețe cilindrice, a bisericii din Sânzieni, contrare principiilor eficienței defensive. Planul acestui ansamblu evocă un desen elaborat de Francesco di Giorgio Martini la sfârșitul secolului al XV-lea.

CASTELE ȘI CONACE

Arhitectura castelilor transilvănene în epoca studiată este direct legată de exemplul construcțiilor princiare, proiectele fiind elaborate adeseori chiar de arhitecții italieni angajați ai curții. Printre aceste construcții-model o influență deosebită a avut ansamblul *palatului princiar* de la Alba Iulia. Ansamblul de clădiri situat în colțul sud-vestic al cetății de azi, cuprinzând curtea arhiepiscopală romano-catolică și cele două curți ale cazărzii alăturate, constituie una dintre cele mai importante monumente ale arhitecturii Renașterii transilvănene. După anul 1714, începutul construirii fortăreței în stil baroc, clădirile fostului palat princiar au fost împărțite, treimea vestică revenindu-i episcopiei romano-catolice, iar restul, aproximativ două treimi, garnizoanei militare austriece din cetate. În deceniile următoare (înainte de 1736), cele două părți ale palatului au fost efectiv divizate prin demolarea capetelor estice ale aripilor care legau clădirile. Nucleul medieval al palatului episcopal, preluat în 1542 de regina Isabela și fiul ei minor, se afla în aripile nordică și cea transversală care desparte curtea vestică de cea mijlocie. La îmbinarea celor două aripi se afla o scară de onoare prin care se ajungea la etaj, la „palatul reginei Isabela”, situat în linia turnului catedralei. Această clădire era strâns legată de

catedrală: un coridor permitea accesul la scara Várdai din catedrală, iar ceva mai încolo o altă scară înlesnea accesul la portalul sacristiei vechi. Istoricul Szamosközy laudă tavanele casetate ale „palatului” de la etaj realizate în vremea principelui Ioan Sigismund. Probabil în cursul domniei principelui Sigismund Báthory, aripa transversală a fost unificată cu vechiul palat gotic al prepozitului, situat la capătul estic al catedralei, conturându-se astfel și curtea așa-zisă mijlocie. În urma distrugerilor din anii 1600–1603, palatul a devenit o ruină, nefiind refăcut decât în timpul domniei lui Gabriel Bethlen. În vremea lui s-a conturat și ultima curte, cea a grajdurilor, la capătul estic al ansamblului. Fațada nordică, continuă a ansamblului, măsurând pe atunci cca 200 m în lungime, a fost decorată cu un atic crenelat (începând din 1624), deasupra ferestrelor cu fronton triunghiular ale etajului, iar poarta vestică a fost marcată cu ancadramentul rustic actual, decorat cu mici obeliscuri (1626–1627). Deasupra acestuia, la etajul doi, o „casă de vară” conferea un accent vertical compoziției arhitecturale. Ultima fază a construcțiilor se leagă de numele principelui Gheorghe Rákóczi I.: atunci s-a încheiat edificarea curții estice prin amenajarea în aripa nordică a sălii dietei (1643), sprijinită parțial pe o loggie de 13 arcade dispuse simetric față de axul porții; s-au construit la capătul vestic, pe bastion, „casele de plăcere” și grădina suspendată ale principesei; aticul crenelat a fost demontat, iar șarpanta scundă a palatului a fost înlocuită cu un acoperiș înalt. Sălile reprezentative ale palatului erau situate în aripa transversală vestică (sălile de mese), în continuarea acestora, în aripa nordică se înșirau spre vest antecamera, sala sfatului princiar, sala de audiențe, urmate de apartamentul principelui și al principesei; în cealaltă direcție șirul „palatelor” boltite și decorate cu stuc ale curții de mijloc marcau accesul spre est, spre sala dietei.

Castele. Acestea constituie genul cel mai spectaculos al arhitecturii Renașterii transilvănene. Edificiile, foarte diferite ca dimensiuni și exigență, aparțineau membrilor familiilor princiare și celor aproximativ 20 de familii care s-au perindat în sfatul princiar. Primele încercări de adaptare a planurilor italienești geometrice regulate, înzestrate cu turnuri imitând bastioane la colțuri pot fi detectate în Transilvania începând cu ultima treime a secolului al XVI-lea. Atunci se construiesc castelul Bocskai din Aghireș (1569), poate castelul lui Ioan Gálfi din Buia (anii de după 1580), se conturează prin transformarea cetății medievale palatul interior al cetății din Făgăraș (ante 1594), castelul din Șimleu al familiei Báthory (ante 1594), precum și cetatea cu patru bastioane de colț din Ilia (1552–1590). Acestui ansamblu din urmă aparținea așa-numitul bastion Roșu, singurul destinat și locuirii, construit de tatăl principelui Gabriel, Wolfgang Bethlen (1582). În interiorul acestei fortificații se înălța turnul de locuință medieval, respectiv un palat în dublu tract, construit după 1620 și amplificat de către Emeric Thököly (ante 1678). Rezalitul actual al ruinii castelului din Mănăstirea marchează probabil prima fază a construcțiilor lui Cristofor Kereszturi, maestrul curții principesei Maria Christierna de Habsburg, soția lui Sigismund Báthory. Castelul a fost apoi amplificat în secolul următor de membrii familiei Kornis, Gaspar (m. 1696) și Sigismund (m. 1731).

În perioada Bethlen–Rákóczi sunt realizate proiecte cu o planimetrie clar inspirată din tratatele de arhitectură ale Renașterii italiene: castelul hexagonal de la Vințul de Jos (1615–1629), palatul pentagonal din interiorul cetății de la Oradea (1618–1648), castelul din Blaj (1617–1629), castelul din Iernut (1617–1629, 1649–1656), castelul familiei Lázár din Lăzarea (după 1630, și probabil în 1696), castelul lui Francisc Mikó din Miercurea Ciuc (1623–1635). Majoritatea acestor ansambluri au prins contur prin transformarea unor edificii anterioare, realizate în cursul secolului al XVI-lea care, în măsura în care le putem reconstitui, ilustrează diferența netă dintre exigențele comanditarilor celor două perioade. Moda turnurilor imitând bastioane italienești la colțuri, cea a ferestrelor cu fronton triunghiular, cea a aticului crenelat se datorește probabil gusturilor principelui Gabriel Bethlen și arhitectului său italian, Giacomo Resti da Verna (m. 1637). Variante ale acestui tip îl constituie castelul de la Racoșul de Jos al lui Gheorghe Sükösd (m. 1631), castelul de la Medieșul Aurit al lui Sigismund Lónyay (m. 1653), castelul dispărut al familiei Haller de la Albești (cânte 1625) și castelul familiei Mikola din Someșeni-Cluj. Un alt tip de plan, originar de asemenea din Italia, îl reprezintă castelele având corp compact dreptunghiular fortificat cu turnuri de colț, cum ar fi cel din Țopa, aparținând consilierului princiar Wolfgang Bethlen (m. 1618), cel din Cetatea de Baltă (1624–1630), aparținând viitorului principe Ștefan Bethlen (m. 1648). Cetatea episcopilor Transilvaniei din Gilău a fost reconstruită în perioada 1639–1648, prin alipirea aripilor de locuit de incinta patruleteră existentă. În perioada de după 1661 s-a conturat castelul de la Bonțida al lui Dionisie Bánffy (m. 1674), probabil după modelul celui din Gilău. Construcțiile de aici au fost continuate de Gheorghe, fiul său, în preajma anului 1700. Castelul din Criș al

familiei Bethlen a preluat turnul de locuință al lui Mihai Bethlen (1598) și conacul alăturat, în cursul secolului al XVII-lea, mai ales prin construcțiile de după 1667 s-a refăcut locuința din interior, s-au construit loggia, etajele superioare ale turnului, precum și fortificațiile exterioare.

Cancelarul Nicolae Bethlen (m. 1716), începând din 1667–1668, a construit la Sânmiclăuș un castel după propriile proiecte. Elementele baroce ale acestei construcții se datoresc însă intervenției din 1765 a lui Franz Schweininger, așadar nu au legătură nici cu proiectul inițial și nici cu epoca studiată.

Nu dispunem de prea multe indicii privind decorul interior al acestor edificii. Nu cunoaștem detalii pictate din decorul palatului de la Alba Iulia, reflexele cărui pot fi documentate la Oradea, Medieșul Aurit, Iernut, Lăzarea și Mănăstirea. La Hunedoara s-a păstrat o friză cuprinzând „portrete” în medalioane ale unor personaje purtând veșminte și ciocuri caracteristice deceniilor trei-patru ale secolului al XVII-lea. Acestea medalionae, inscripționate inițial în interiorul cadrului, au fost „rebotezate” cu alte inscripții, așezate dedesubt în anii de după 1664, friza devenind astfel o galerie a căpeteniilor și regilor Ungariei.

ARHITECTURA ECLESIASTICĂ

Relativ puține monumente ilustrează arhitectura eclesiastică a epocii, deoarece valurile succesive ale Reformei au transformat radical topografia eclesiastică a Transilvaniei. În majoritatea orașelor devenite protestante a rămas în uz o singură biserică, de obicei cea parohială, locuitorii mănăstirilor se convertiseră sau fuseseră alungați, edificiile părăsite devenind cariere de piatră. Biserica parohială Sf. Nicolae din Bistrița a fost supusă unor refaceri succesive în perioada goticului târziu. În continuarea acestora, între 1559–1563, sub conducerea italianului Petrus Italus de Lugano, cetățean al Lvivului (Ucraina), bolțile anterioare ale bisericii au fost demolate și înlocuite cu bolți stelate, sprijinite deasupra stâlpilor poligonali pe coloane cu capitel renescentist, s-a construit impunătoarea tribună cu balustradă, s-au înlocuit ferestrele cu structuri gotice, profilate însă în spiritul Renașterii, s-au așezat portalurile noi și s-a construit aticul. Bisericii reformate din Iernut i s-a adăugat în vremea lui Francisc Kendi un portic renescentist (1593), iar câteva piese sculptate ale bisericii reformate din Făgăraș se păstrează încă în biserică actuală. Catedrala de la Alba Iulia, devenită de nefolosit în urma stricăciunilor din anii de după 1600, a fost restaurată în timpul domniei lui Gabriel Bethlen. Biserica reformată din Hunedoara a fost înfrumusețată prin portaluri noi în 1644 de către Petru Bethlen (m. 1646) și soția sa, Ecaterina Illésházi. Din motive defensive, la Oradea s-a construit drept biserică calvină un fel de șopron cu acoperiș înalt, învelit cu șindrilă, sprijinit pe cinci perechi de stâlpi (anii de după 1620). Cele mai importante construcții eclesiasistice aparțin iezuiților la Cluj și la Alba Iulia. Biserica clujeană a iezuiților a fost apoi restaurată cu sprijinul principelui de calvinii din oraș (1639–1647). Amvonul din piatră a acestei biserici este opera comună a sculptorului Elias Nicolai și a tâmplarului clujean Hannes Lew Rechner; baldachinul a fost realizat de tâmplarul Stanislavski, un polonez în slujba principelui. Printre cele mai importante monumente ale catolicismului, foarte restrânse în Transilvania, sunt capela Salvator din Șumuleu (Miercurea Ciuc, ante 1686) și mănăstirea din Călugăreni a franciscanilor (după 1634). În 1686 s-a construit capela Sf. Ștefan pe dealul de deasupra Sânzienilor. Planul ei central nu are nici o legătură cu arhitectura romanică și se datorește mai degrabă unui model renescentist. Bisericile ortodoxe ale vremii reproduceau de obicei tipuri răspândite în Țara Românească și Moldova. Numai în cazuri excepționale întâlnim detalii renescentiste la Prislop, Teiuș, Lupșa sau în Șcheii Brașovului.

Traducere de Kovács Annamária